

Jacek Grad

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Niezgoda między szkołami gramatycznymi z Al-Basry i Al-Kufy na podstawie sporu o etymologię słowa *ism*

Niniejszy artykuł traktuje o utrwalonym w historiografii gramatyki arabskiej motywie szkół gramatycznych z Al-Basry i Al-Kūfy, gdzie w okresie od VII do X w. rozwijały się dwa ośrodki myśli gramatycznej języka arabskiego. Temat ten doczekał się wielu publikacji, nie tylko wśród uczonych ze świata arabskiego¹, ale również ze strony orientalistów zachodnioeuropejskich. Jego pierwsze opracowanie to *Die grammatischen Schulen der Araber* Gustava Flügela z 1862 r. Chronologicznie następuje po nim dzieło Ignaza Goldzihera *On the History of Grammar among the Arabs*, wydane w języku węgierskim w 1878 r., którego tłumaczenie na język angielski ukazało się w 1994 r. Kolejne ważne opracowanie to *Die grammatischen Schulen von Kufa und Basra* Gottholda Weila opublikowane w 1913 r., którego przedmiotem jest średniowieczne dzieło *Al-Inṣāf fī masāʾil al-ḥilāf bayna al-baṣriyyīn wa-al-kūfiyyīn* (Rozsądzenie kwestii spornych między basryjczykami i kufijczykami) autorstwa Abū al-Barakāta Ibn al-

---

¹ Ze współczesnych opracowań arabskich warto wspomnieć: Dayf (1976).

Anbāriego (1119-1181)². Fragment tego dzieła jest również przedmiotem analizy i tłumaczenia zawartego w poniższym artykule. W bliższych nam czasach wiele uwagi szkołom gramatycznym z Al-Baṣry i Al-Kūfy poświęcił holenderski badacz Kees Versteegh, z którego publikacji w tym zakresie należy wymienić *Arabic Grammar and Qur'ānic Exegesis* z 1993 r. oraz *The Arabic Linguistic Tradition* z 1997 r. Pomocne dla poznania sprawy okazują się także rozdziały dotyczące gramatyki w *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* autorstwa Jean-Patricka Guillaume'a oraz Michaela Cartera. Jeżeli chodzi o dorobek polskiej arabistyki w tej dziedzinie, to wspomnieć tu można jedynie rozdział w *Gramatyce języka arabskiego* autorstwa Janusza Daneckiego z 2001 r.

Mimo dosyć dużej liczby publikacji dotyczących szkół gramatycznych z Al-Baṣry i Al-Kūfy, wciąż wiele związanych z nimi kwestii pozostaje nierozstrzygniętych, a każdy nowy wkład w opis tej problematyki rodzi nowe pytania i otwiera nowe ścieżki kontynuacji badań. Pierwsza część niniejszego artykułu zostanie poświęcona nakreśleniu dotychczasowego stanu wiedzy na temat gramatyków basryjskich i kufijskich. Będzie to wstęp do drugiej części, stanowiącej pierwszą, według wiedzy autora, próbę tłumaczenia oraz analizy fragmentu wspomnianego już dzieła *Al-Inṣāf* Ibn al-Anbāriego. Biorąc pod uwagę niewielką ilość materiałów odnoszących się do początków gramatyki arabskiej w literaturze polskiej oraz ważną rolę, jaką odgrywa odtworzenie okoliczności, w jakich opisywany był język arabski, dla zrozumienia natury oraz kształtu tego języka, niniejsza publikacja stanowi oryginalny wkład w polskie badania nad językiem arabskim oraz jego gramatyką.

Charakterystyka szkół gramatycznych z Al-Baṣry i Al-Kūfy

Al-Kūfa³ i Al-Baṣra⁴ to dwa miasta położone na obszarze współczesnego Iraku. Pierwsze z nich leży nad rzeką Eufkrat, a drugie w okolicy, gdzie ta rzeka spotyka się z Tygrysem i wpływa do Zatoki Perskiej w rejonie Ṣaṭṭ al-ʿArab. Oba miasta powstały jako obozy wojskowe ok. 636 r., za czasów drugiego z tzw. kalifów prawowiernych – ʿUmara Ibn al-Ḥaṭṭāba (zm. 644). Od momentu swojego powstania odgrywały przeciwstawne role polityczne. Podczas pierwszej wojny

² W dalszej części artykułu będę posługiwał się skróconym tytułem *Al-Inṣāf*.

³ Zob. (Al-Ḥamawī 1977, t. IV: 490).

⁴ Zob. (Tamże, t. I: 430).

domowej w islamie Al-Kūfa wspierała zięcia proroka Muḥammada, ʿAlego (zm. 661), zaś Al-Baṣra stała się przyczółkiem przeciwnej mu żony proroka, ʿĀiṣy (zm. 678). Rywalizacja miast przeszła również do sfer kultury i nauki. Powstawały księgi o wyższości kufijczyków nad basryjczykami⁵ albo takie, które opisywały, co jedni widzieli dziwnego w drugich i *vice versa*⁶. Kufijczycy mieli być bardziej żywotni i ruchliwi, a basryjczycy powolni i nudni (Goldziher 1994: 32). Pierwsi lubili czerpać z poezji, a drudzy byli suchymi teoretykami (tamże: 32). Różnili się w tradycji oraz w mowie⁷. W sferze nauki do historii przeszedł m.in. konflikt między szkołami gramatycznymi z obu miast. Według obowiązującej tradycji trwał on w zasadzie od VII aż do X w., gdy powstała eklektyczna szkoła ustanowiona w Bagdadzie, w której dominującym czynnikiem był basryjski, jednak nie bez wpływów kufijskich (tamże: 33).

Warto zaznaczyć, że opisy konfliktów między kufijczykami i basryjczykami powstawały dopiero kilka pokoleń później. Gdy centrum myśli gramatycznej przeniosło się do Bagdadu, gramatycy czuli potrzebę odbudowania historii swojej dziedziny. Odwoływali się więc do sławnych poprzedników, by podnieść własną rangę (Versteegh 1993: 192). Według tej teorii dwaj konkurujący ze sobą gramatycy Bagdadu, Taʿlab (zm. 904) i Al-Mubarrad (zm. 899), sami niejako wytworzyli mity tych szkół. Taʿlab, wykorzystując postacie Abū Ğaʿfara ar-Ruʿāsiego (zm. 803), Al-Kisāʿiego (zm. 805) czy Al-Farrāʿ (zm. 822), „wymyślił” kufijską szkołę gramatyczną, która jako taka nigdy nie istniała; natomiast Al-Mubarrad „poważał do życia” szkołę basryjską, tworząc jej kanoniczną genealogię, począwszy od Abū al-Aswada ad-Duʿaliego (zm. 688), poprzez m.in. Abū ʿAmra Ibn al-ʿAlāʿ (zm. 771), Al-Ḥalīla Ibn Aḥmada (zm. 786), po Sibawayhiego (zm. 796). Późniejsza historiografia zaadaptowała ten koncept i uprościła go poprzez skonfrontowanie ze sobą dwóch przeciwstawnych szkół.

Wiedzę o tzw. arabskich szkołach gramatycznych czerpiemy głównie z literatury biograficznej i encyklopedycznej, której najwcześniejsze przykłady pochodzą z X w. Były to rodzaje słowników uporządkowanych alfabetycznie albo według pokoleń, określanych mia-

⁵ Wspomniany w dziele *Al-Fihrist* (Spis) Ibn an-Nadīma *Kitāb faḥr ahl al-Kūfa ʿalā al-Baṣra* (Księga wyższości kufijczyków nad basryjczykami) Al-Hayṭama Ibn ʿUdayya (Goldziher 1994: 33).

⁶ Wspomniane w *Muʿġam al-buldān* (Słownik krajów) Yāqūta al-Hamawiego *Kitāb mā aġraba al-baṣriyyūn ʿan al-kūfiyyīn* (Co dziwnego basryjczycy mówią o kufijczykach) oraz *Kitāb mā aġraba al-kūfiyyūn ʿan al-baṣriyyīn* (Co dziwnego kufijczycy mówią o basryjczykach) (Goldziher 1994: 33).

⁷ Zob. (Anīs 1974: 53).

nem *ṭabaqa* (l. mn. *ṭabaqāt*). Nie pojawiają się tam nazwy ‘szkoła’ jako *madrasa*⁸ ani jako *madhab*⁹, gdyż są to wytwory późniejszych czasów. Jest w nich mowa po prostu o pokoleniach basryjczyków i pokoleniach kufijczyków. W tej literaturze bardziej koncentrowano się na relacji nauczyciel – uczeń, biorąc pod uwagę związki chronologiczne, a nie zawsze ideologiczne. Początkujący uczeń wybierał jednego mistrza, przy którym trwał często po dziesięć, dwadzieścia lat, podążając za nim, studiując jego nauki, zdobywając jego zaufanie i asystując mu, aby następnie po śmierci mistrza przekazywać otrzymaną od niego wiedzę. Bycie gramatykiem, czy też w ogóle uczonym, polegało więc w dużej mierze na przekazywaniu tekstów poprzednich pokoleń nauczycieli i opatrywaniu ich własnym komentarzem (Versteegh 1984: 93).

Sama gramatyka nie była początkowo jedynym ani głównym zajęciem uczonego. Pośród nauk muzułmańskich cieszyła się ona uznaniem, ale miała służyć jedynie zdobyciu lepszego wglądu do tekstu koranicznego, nie stanowiła zatem jako taka celu samego w sobie (tamże: 89). Z tego względu większość gramatyków była też specjalistami od *tafsīru* (‘egzegeza’), *qirā’a* (l. mn. *qirā’āt* – ‘recytacja koraniczna’), *ḥadīṭ* (l. mn. *aḥādīṭ* – ‘tradycja Proroaka’) i *fiqhu* (‘prawo muzułmańskie’), dzięki czemu byli poważani w społeczności muzułmańskiej.

Co ciekawe, fakt istnienia innych ośrodków myśli gramatycznej poza Al-Basrą i Al-Kūfą jest zazwyczaj pomijany przez historyografów języka arabskiego, chociaż istnieją bardziej współczesne badania, które go potwierdzają¹⁰. Pochodzenie trzech z siedmiu autorów dogmatycznych *qirā’āt* – którzy byli trzecim pokoleniem przekazicieli tekstu koranicznego – z Mekki¹¹, Medyny¹² oraz Damaszku¹³, w świetle ścisłego powiązania wczesnej myśli gramatycznej ze studiowaniem tekstu koranicznego, pozwala przypuszczać, że również w tych ośrodkach musiało w jakiś sposób rozwijać się studiowanie samego języka arabskiego. Niewykluczone, że ze względu na małą ilość źródeł z tego okresu udowodnienie tej tezy w sposób definitywny okaże się niemożliwe. Tym niemniej, opierając się na dostępnych źródłach, należy stwierdzić, że najbardziej prominentnymi ośrodkami wczesnych badań nad językiem arabskim były Al-Basra i Al-Kūfa, a (do-

⁸ Szkoła przy meczecie, w której nauczano Koranu i języka arabskiego.

⁹ Szkoła prawa muzułmańskiego.

¹⁰ Zob. (Talmon 1985: 224-236).

¹¹ Ibn al-Kaṭīr al-Makkī (zm. 738).

¹² Nāfi‘ Ibn ‘Abd ar-Raḥman al-Madanī (zm. 786).

¹³ Ibn ‘Amir aš-Šāmī (zm. 736).

mniemany) konflikt, jaki między nimi zaistniał, zdominował tradycję historiografii gramatyki arabskiej.

Ale na czym ów konflikt właściwie polegał? Danecki nazywa kufijczyków praktykami, zaś basryjczyków teoretykami (Danecki 2001: 82). Natomiast Goldziher pierwszych nazywa anomalistami, a drugich analogistami (Goldziher 1994: 35). Chodzi tutaj o podejście do opisu języka.

Basryjczycy byli teoretykami lub analogistami w tym sensie, że wyprowadzali zasady języka, opierając się na najczęściej występującej, powtarzającej się formie i stosowali do tego metodę *qiyāsu*¹⁴ ‘analogia’. Było to podstawą do formułowania teorii, a to, co jej nie odpowiadało, stanowiło *šādd* (l. mn. *šawādd* – ‘wyjątek’). Ich podejście miało służyć uporządkowaniu języka arabskiego i regulacji zachowań językowych wieloetnicznej społeczności. Największym wkładem szkoły basryjskiej jest bez wątpienia opracowanie sprawnego aparatu pojęciowego i uporządkowanych metod analizy języka, co znalazło wyraz w dziele *Al-Kitāb* Sibawayhiego, które opracował Al-Mubarrad.

Głównym źródłem normy językowej dla gramatyków obu szkół był Koran, a obok niego staroarabska poezja beduińska, a także sami beduini jako ci, którzy posługiwali się najczystsza formą arabszczyzny. Kufijczycy mieli silniejszą tendencję do posiłkowania się przykładami ze staroarabskiej poezji beduińskiej, jak również tej im współczesnej, do podtrzymywania swojej argumentacji. Zasadność teorii wynikała u nich z uzusu językowego. Byli oni zatem zwolennikami opisu języka żywego, tj. takiego, jakim posługują się użytkownicy. Byli też zainteresowani językowymi wyjątkami (*šādd*) i na ich podstawie skłonni byli wyprowadzać zasady językowe (*qiyās ‘alā šādd*). Efektem tego był ich większy wkład w kompilację staroarabskiej poezji oraz leksykografię (tamże: 36).

Jeżeli chodzi o przedstawienie różnicy w sposobie rozumowania obu szkół w praktyce, nie ma bodaj bardziej pożytecznego dzieła niż *Al-Inšāf* Ibn al-Anbāriego, który dokonał kompilacji stu dwudziestu jeden kwestii, w których poróżnili się gramatycy z Al-Bašry i Al-Kūfy.

---

¹⁴ Stosowanie *qiyāsu* w teorii gramatycznej poprzedza jego użycie w muzułmańskiej jurysprudencji (Maroth 2006: 11), chociaż w tej drugiej zasada ta otrzymuje ścisłe, teoretyczne ramy wypracowane przez Aš-Šāfi‘iego (zm. 820) i w tej formie ponownie zostaje zastosowana w teorii gramatycznej przez Ibn al-Anbāriego (Maroth 2006: 13).

Analiza oraz tłumaczenie fragmentu dzieła *Al-Inṣāf* Ibn al-Anbāriego

Abū al-Barakāt urodził się w Al-Anbārze, mieście położonym nad rzeką Eufrat w Iraku, na zachód od Bagdadu. Początkowo pobierał nauki u swojego ojca, aby w wieku młodzieńczym udać się do stolicy kalifatu, gdzie wstąpił do szafi'ickiej szkoły An-Niżāmiyya. Była to jedna z największych uczelni średniowiecznego świata, ufundowana przez seldżuckiego wezyra Niżāma al-Mulka (1018-1092), od którego wzięła swoją nazwę. Uczono tam m.in. teologii, prawa muzułmańskiego i języka arabskiego. Po zakończeniu nauki w An-Niżāmiyyi Ibn al-Anbārī rozpoczął w niej pracę jako wykładowca. Nauczał *fiqhu* szkoły szafi'ickiej, a następnie języka arabskiego. Potem ustąpił ze stanowiska, aby oddać się studiowaniu Koranu, tworzeniu oraz modlitwie w domowym zaciszu. Był szanowany ze względu na wartości, które reprezentował. Do historii przeszedł jako bogobojny asceta i wielki uczoney. Wspomina się jego przydatne dzieła w dziedzinie gramatyki i *fiqhu*. Zmarł w Bagdadzie, gdzie został pochowany.

Ibn al-Anbārī jako pierwszy zastosował w językoznawstwie metody wywodzące się z *fiqhu*, które w świecie muzułmańskim były uznawane za prawdziwie naukowe. We wstępie do *Al-Inṣāf* pisze on, że to właśnie zainteresowani gramatyką *fuqahā'* (prawnicy muzułmańscy) prosili go o stworzenie przystępnej księgi, która wskaże różnice między szkołami basryjską i kufijską, zestawiając je obok siebie, tak jak uczyniono to w przypadku dwóch autorytetów prawa muzułmańskiego – Abū Ḥanīfy (699-767) i Aš-Šāfi'iego (767-820). Ibn al-Anbārī wspomina też, że jest to pierwsze dzieło badające kwestie językoznawcze w ten sposób. Opisuje ono i poddaje ocenie sto dwadzieścia jeden spornych kwestii między gramatykami z Al-Baṣry i Al-Kūfy. Każdy rozdział jest poświęcony jednemu zagadnieniu i są one ułożone tematycznie. Autor rozpoczyna od określenia ogólnego poglądu obu szkół w danej kwestii. Następnie przytacza ich argumenty i czasami również dalsze wyjaśnienia. Potem przechodzi do udzielenia odpowiedzi szkole, której pogląd uważa za błędny. Czyni to, przytaczając jeszcze raz argumenty jej przedstawicieli i szczegółowo odpowiadając na każdy z nich. Najczęściej jest to szkoła kufijska¹⁵. W wielu poruszonych w księdze zagadnieniach odnajdujemy również poglądy poszczególnych gramatyków, którzy pochodzili z danej szkoły, ale mogli się z nią nie zgadzać w omawianej kwestii.

¹⁵ Jedynie w siedmiu na sto dwadzieścia jeden przytoczonych kwestii Ibn al-Anbārī przyznaje rację kufijczykom (Al-^cUkbarī 1986: 92).

Lektura dzieła Ibn al-Anbārīego, pomimo wielości pojawiających się w nim terminów gramatycznych, nie przysparza większych trudności czytelnikowi zaznajomionemu z klasycznym arabskim językiem literackim, jeśli korzysta on w jej trakcie ze słownika. Tłumacząc wybrany fragment tekstu, starałem się pozostać jak najbliżej oryginału, zarówno pod względem jego treści, jak i formy (przy zachowaniu zasad poprawnej polszczyzny). Zdaję sobie bowiem sprawę z tego, że artykuł będzie przedmiotem zainteresowania przede wszystkim arabistów, którzy będą mogli porównać mój przekład z tekstem oryginału. Istnieją co najmniej cztery wydania *Al-Inṣāf*. Pierwsze pochodzi z 1876 r., a przygotował je orientalista Jaromír Košut. Niestety na tym kończą się informacje, jakie posiadam na temat tego wydania. Drugie wydanie powstało pod kierownictwem orientalisty Gottholda Weila, który opatrzył je wstępem w języku niemieckim. Wydanie to pochodzi z 1913 r., lecz nie widziałem go i nie jestem w stanie go w żaden sposób ocenić. W analizie tekstu posłużyłem się wydaniem *Al-Inṣāf* z 2002 r. w opracowaniu Ğawdy Mabrūka Muḥammada dla wydawnictwa Maktabat al-Ḥānği w Kairze. Oprócz wykorzystanego przeze mnie wydania znane jest mi jeszcze jedno, opracowane przez Muḥammada Muḥi ad-Dīna ‘Abd al-Ḥamīda, które zostało opublikowane w wydawnictwie Al-Maktaba al-‘Aşriyya w Bejrucie w 2007 r. W omawianym fragmencie oba wydania różnią się jedynie tytułem rozdziału. W wydaniu Ğawdy Mabrūka Muḥammada brzmi on: *Al-Aşl fi iştīqāq al-ism*¹⁶, czyli „Słowo podstawowe w derywacji słowa *ism*” lub „Etymologia”¹⁷ słowa *ism*”.

Poszukiwanie odpowiedzi na pochodzenie słowa *ism* Ibn al-Anbārī rozpoczyna od ogólnego przedstawienia stanowisk, jakie miały w tej kwestii szkoły gramatyczne z Al-Başry i Al-Kūfy, pisząc: „Ḍahaba al-

¹⁶ W wydaniu Muḥammada Muḥi ad-Dīna – *Al-Iḥtilāf fi aşl iştīqāq al-ism*, czyli „Niezgoda co do etymologii słowa *ism*”.

¹⁷ Etymologia, jako dział językoznawstwa zajmujący się badaniem pochodzenia wyrazów, w języku arabskim nierozzerwalnie łączy się z dwoma podstawowymi terminami, jakimi są *aşl* ‘rdzeń; słowo podstawowe’ oraz *iştīqāq* ‘derywacja; etymologia’. Dla odnalezienia źródłosłowu danego wyrazu w języku arabskim niezbędne będzie odnalezienie jego rdzenia, który jest nośnikiem znaczenia. Najczęściej będzie to rdzeń trójspółgłoskowy (składający się z trzech spółgłosek rdzennych), rzadziej cztero- i więcejspółgłoskowy. Aby odnaleźć rdzeń danego wyrazu pochodnego, należy dokonać procesu derywacji wstecznej, czyli usunięcia wszelkich formantów słotwórczych. Uzyskany w ten sposób trójspółgłoskowy rdzeń w językoznawstwie arabskim opisuje się przy użyciu schematu *f-‘l*, gdzie *f* to pierwsza spółgłoska rdzenna, ‘ to druga spółgłoska rdzenna, a *l* to trzecia spółgłoska rdzenna. Zob. (Wright 1896: 29, 106).

kūfiyyun ilà anna [...], ḍahaba al-bašriyyun ilà anna...” (Ibn al-Anbārī 2002: 4):

Kufijczycy sądzili, że *ism*¹⁸ pochodzi od *wasm*¹⁹ i jest on oznaczeniem, a basryjczycy sądzili, że pochodzi on od *sumūw*²⁰ i jest on wywyższeniem (tamże).

Następnie Ibn al-Anbārī przechodzi do szczegółowego opisu poglądu i argumentacji kufijczyków, pisząc: „Ammā al-kūfiyyun fa-ḥtağğū bi-an qālū...” (tamże):

Jeżeli chodzi o kufijczyków, argumentowali to tak: powiedzieliśmy, że pochodzi on od *wasm*, bo *wasm* jest w języku oznaczeniem, a *ism* jest *wasm* dla nazywanego i jego oznaczeniem, przez które jest on rozumiany. Czyż nie widzisz, że mówiąc: Zayd lub ‘Amr, wskazany został nazwany, więc stało się to dla niego *wasm*... (tamże).

Abū al-Barakāt przywołuje w tym miejscu zdanie jednego z najbardziej prominentnych przedstawicieli szkoły kufijskiej, wspomnianego już wcześniej Ta‘laba:

Dlatego też Abū al-‘Abbās Aḥmad Ibn Yaḥyà Ta‘lab powiedział: *ism* to nazwa, która nadawana jest rzeczy, przez którą jest ona rozumiana (tamże).

Wyrazem podstawowym dla *ism* jest *wasm*, z tym, że usunięto z niego pierwszą spółgłoskę rdzenną *wāw*, dodano w zamian na początku *hamz*, a jego schematem jest *iʿl* (tamże: 5).

Po szczegółowym opisie argumentacji kufijczyków Ibn al-Anbārī przedstawia punkt widzenia basryjczyków w oparciu o podobny schemat:

Jeżeli chodzi o basryjczyków, argumentowali to tak: powiedzieliśmy, że pochodzi on od *sumūw*, bo *sumūw* jest w języku wywyższeniem, [...] niebo zostało nazwane *samāʾ* ze względu na swoje wywyższenie, a *ism* jest ponad nazywanym i wskazuje na to, co kryje się pod nim w znaczeniu (tamże).

¹⁸ *ism* – imię; jedna z trzech części mowy w języku arabskim.

¹⁹ *wasm* – oznaczenie, znak; piętno; herb.

²⁰ *sumūw* – wysokość; wywyższenie, wzniosłość.

W tym przypadku Abū al-Barakāt powołuje się na opinię rywala Ta'āba ze szkoły basryjskiej, czyli sławnego Al-Mubarrada:

Dlatego też Abū al-ʿAbbās Muḥammad Ibn Yazīd al-Mubarrad powiedział: *ism* jest tym, co wskazuje na to, co kryje się pod nazywanym. [...] [J]eśli więc *ism* jest ponad nazywanym i ponad tym, co kryje się pod nim w znaczeniu, dowodzi to, że *ism* pochodzi od *sumūw*, a nie od *wasm* (tamże).

W kolejnym fragmencie autor przywołuje argumentację anonimowego przedstawiciela szkoły basryjskiej, który poprzez ciekawą analizę trzech części mowy w języku arabskim: *al-ism*, *al-fiʿl*²¹ i *al-ḥarf*²², stwierdza że nie są one sobie równe, gdyż tylko przy użyciu *al-ism* można budować w pełni rozbudowane zdania – czego nie można zrobić, wykorzystując jedynie *al-fiʿl* lub tym bardziej tylko *al-ḥarf*. Z tego względu:

Al-ism przewyższa *al-fiʿl* i *al-ḥarf*. Dowodzi to, że jest on od *sumūw*, a jego wyrazem podstawowym jest *simw* na schemacie *fiʿl* – z *kasrą* po pierwszej spółgłosce rdzennej i *sukūnem* po drugiej spółgłosce rdzennej. Usunięto z niego trzecią spółgłoskę rdzenną, którą jest *wāw*, a zamiast niej wstawiono na początku *hamzę*. Jego schematem jest więc *ifʿ* ze względu na usunięcie z niego trzeciej spółgłoski rdzennej (tamże: 6).

Po tym wprowadzeniu, w którym Ibn al-Anbārī od ogółu do szczegółu przedstawia punkt widzenia obu szkół z przywołaniem opinii konkretnych gramatyków, następuje część, w której autor przechodzi do udzielenia odpowiedzi szkole, z którą się nie zgadza. Tak jak w większości przypadków w *Al-Inṣāf*, jest to szkoła kufijska. Ibn al-Anbārī stwierdza, że rozumowanie kufijczyków, choćby i było poprawne z punktu widzenia znaczenia (*al-maʿnā*), jest niezgodne z zasadami rządzącymi wymową (*al-laḫṣ*). Abū al-Barakāt na poparcie tej tezy podaje pięć argumentów. Pierwszy z nich dotyczy *hamzy* kompensacji (*hamzat at-taʿwīd*), tj. takiej *hamzy*, która stoi na początku wyrazu w zamian za usuniętą trzecią spółgłoskę rdzenną, a nie w zamian za usuniętą pierwszą spółgłoskę rdzenną. Posługując się

²¹ Czasownik.

²² Niesamodzielne części mowy (spójniki, przyimki, partykuły). Warto jednak zaznaczyć, że w klasycznej gramatyce arabskiej termin *ḥarf* był używany zarówno w odniesieniu do spółgłoski, jak i litery.

zasadą *qiyāsu*, autor *Al-Inṣāf* stwierdza, że w wyrazach, których pierwszą spółgłoską rdzenną jest *wāw* (tak jak w *wasm*), nie można zamienić jej na *hamzę* kompensacji, gdyż nie ma w języku arabskim żadnych wyrazów, które ulegałyby takiemu procesowi. W takich wyrazach, gdy usuwa się *wāw* – jak pokazuje analogia do innych wyrazów zbudowanych na tym schemacie – na końcu dodaje się *hāʾ* w wymowie, czyli *tāʾ marbūṭę* w zapisie.

Drugi i jednocześnie najbardziej rozbudowany argument Ibn al-Anbārīego związany jest z czasownikiem:

Mówisz: *asmaytuhu*, a gdyby pochodził od *wasm*, należałoby, abyś mówił: *wasamtuhu*. A skoro nie mówisz inaczej, jak tylko *asmaytu*, dowodzi to, że pochodzi on od *sumūw*. Formą podstawową było dla niego: *asmawtu*, z tym, że *wāw*, które jest trzecią [spółgłoską – J.G.] rdzenną, gdy znalazło się [na] czwartym [miejscu – J.G.], zostało wymienione na *yāʾ* (tamże: 7).

Tym samym Abū al-Barakāt dowodzi, że czasownik „nazywać” w języku arabskim pochodzi od rdzenia *s-m-w* opartego na schemacie *afʿala*. Następnie autor pograża się w dosyć długiej dygresji dotyczącej zasad rządzących odmianą czasowników słabych w czasie przeszłym i teraźniejszym oraz wymianom spółgłoski *wāw* na spółgłoskę *yāʾ* lub zanikaniu spółgłoski *wāw*.

Trzeci argument oparty jest na formie zdrobnienia od słowa *ism*:

Mówisz o nim zdrobniale: *sumayy*, a gdyby pochodził od *wasm*, należałoby, abyś mówił o nim zdrobniale *wusaym*. Tak jak należy mówić zdrobniale o *zina*²³: *wuzayna*, a zdrobniale o *ʿida*²⁴: *wuʿayda*, bo zdrobnienie odsyła rzeczy do ich form podstawowych. Skoro więc nie można mówić inaczej jak tylko *sumayy*, dowodzi to, że pochodzi on od *sumūw*, a nie od *wasm*. Formą podstawową dla *sumayy* było *sumayw*, z tym, że gdy spotykają się *yāʾ* oraz *wāw* i nad poprzedzającym z nich jest *sukūn*, *wāw* zamieniają na *yāʾ* i czynią *yāʾ* wzmocnionym [z *šaddq* – J.G.] (tamże: 10).

Fragment ten uzupełniają inne przykłady asymilacji spółgłoski *wāw* do *yāʾ*, co – jak zauważa Ibn al-Anbārī – wynika z faktu, że spółgłoska *yāʾ* jest „lżejsza” (łatwiejsza w wymowie) od spółgłoski *wāw*.

²³ *zina* – ‘ciężar, ważenie’

²⁴ *ʿida* – ‘obietnica, przysięga’

Czwarty argument również związany jest z formą pochodną od słowa *ism*. Tym razem jest to forma liczby mnogiej łamanej (nieregularnej):

Mówisz o nim w [liczbie mnogiej – J.G.] łamanej: *asmāʾ* lub *asām*, a gdyby pochodził od *wasm*, należałoby, abyś mówił: *awsām* lub *awā-sīm*. Skoro nie można mówić inaczej, jak tylko *asmāʾ*, dowodzi to, że pochodzi on od *sumūw*, a nie od *wasm* (tamże: 10).

Formą pierwotną dla *asmāʾ* jest *asmāw*, z tym, że gdy *wāw* znajduje się na końcu, a przed nią jest dodany *alif*, [*wāw* – J.G.] wymienia się na *hamzę*... (tamże: 11).

Dalej Abū al-Barakāt ponownie odwołuje się do zasad odmiany czasowników słabych i wymiany spółgłoski *wāw* na spółgłoskę *alif*.

W piątym i ostatnim argumentcie Ibn al-Anbārī powołuje się na autorytet arabskich Beduinów (*al-ʿArab*) oraz fragmentów ich poezji, która – jak już wspomniano – była obok Koranu drugim z rzetelnych źródeł normy dla uczonych w języku. Autor wymienia różne warianty słowa *ism*, które zostały zarejestrowane u różnych poetów, a są wśród nich takie formy jak: *suma*, *usm*, *sim* i *sum*. Dla potwierdzenia poprawności tych form Abū al-Barakāt podaje wersy z poezji, a cały rozdział kończy zwyczajowe *wa-llāhu aʿlam*²⁵.

Podsumowanie

Analiza przedstawionego fragmentu *Al-Inṣāf* nasuwa następujące wnioski. Po pierwsze, zdziwienie może budzić rozstrzygnięcie sporu o etymologię słowa *ism* na rzecz szkoły basryjskiej. Propozycja kufijszczyków, jakoby *ism* pochodziło od *wasm*, wydaje się bardziej logiczna, gdyż oba słowa są sobie bliskie semantycznie. Tłumaczenie basryjczyków sprawia natomiast wrażenie wydumanego, wręcz przewrotnego, i przypomina rodzaj ludowej etymologii, gdzie wykorzystuje się wtórne znaczenie słowa *ism* jako jednej z kategorii gramatycznych, która miałaby górować nad innymi. Tym niemniej przytoczone przez Ibn al-Anbārīego argumenty na rzecz basryjczyków związane są z zasadami słowotwórczymi i fonetycznymi rządzącymi językiem arabskim, w związku z czym oparte są na uporządkowanej metodologii i trudno je podważyć. Autor *Al-Inṣāf* wyjaśnia zagadnienie w wyczerpujący sposób. Dla podawanych reguł zawsze przytacza

---

²⁵ „Bóg wie najlepiej”.

przykłady. Czasami ucieka się do dygresji, omawiając daną zasadę dokładniej niż jest to potrzebne, aby podeprzeć swoje stanowisko. Wreszcie posługuje się przykładami z poezji beduińskiej, co świadczy o tym, że jej status w wyprowadzaniu zasad językowych równy jest logicznemu wywodowi i analogii. Co ciekawe, arabscy gramatycy nie odwoływali się w rozważaniach etymologicznych do innych języków semickich²⁶, a ograniczali się jedynie do analizy w ramach samego języka arabskiego.

Dzieło Ibn al-Anbārīego pozwala na ciekawy wgląd zarówno w szczegółowe zagadnienia gramatyki arabskiej, jak i historię rozwoju arabskiej myśli gramatycznej. Przede wszystkim pozwala jednak lepiej zrozumieć naturę języka arabskiego i okoliczności, w jakich kształtowała się jego literacka norma. Mimo iż jest to tekst traktujący o gramatyce, jego autor posługuje się przystępnym językiem i unika skomplikowanych form składniowych. Lektura *Al-Inṣāf* nie powinna zatem stanowić problemu dla osób władających językiem arabskim w stopniu średnio zaawansowanym, a samo dzieło może być dla nich dobrym materiałem dydaktycznym.

Bibliografia

- Al-‘Ukbarī, Abū al-Baqā’. 1986. *At-Tabiyyīn ‘an maḍahib an-naḥwiyyīn al-baṣriyyīn wa-al-kūfiyyīn*. ‘Abd ar-Raḥmān Ibn Sulayman al-‘Uṭaymīn (red.). Bayrūt: Dār al-Ġarb al-Islāmī.
- Anis, Ibrāhīm. 1974. *Fī al-laḡāt al-‘arabiyya*. Al-Qāhira: Maktabat al-Anġlu al-Miṣriyya.
- Az-Zubaydī, Abū Bakr. 1984. *Ṭabaqāt an-naḥwiyyīn wa-al-luġawiyyīn*. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm (red.). Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif.
- Carter, Michael. 2006. Grammatical Tradition: History: Kees Versteegh (red.). *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics, Volume II*. Leiden: E.J. Brill, 181-191.
- Danecki, Janusz. 2001. *Gramatyka języka arabskiego T. I*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.
- Flügel, Gustav. 1862. *Die grammatischen Schulen der Araber*. Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Goldziher, Ignaz. 1994. *On the History of Grammar among the Arabs*. Kinga Devenyi, Tamas Ivanyi (tłum.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

²⁶ Dla takiego zob. (Bennett 2008: 168, 180, 191, 262, 274).

- Guillame, Jean-Patrick. 2006. Grammatical Tradition: Approach: Kees Versteegh i in. (red.). *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics, Volume II*. Leiden: E.J. Brill, 175-181.
- Ibn al-Anbārī, Abū al-Barakāt. 2002. *Al-Inṣāf fī masā'il al-ḥilāf bayna al-baṣriyyīn wa-al-kūfiyyīn*. Ğawda Mabruk Muḥammad (red.). Al-Qāhira: Maktabat al-Ḥānḡī.
- Maroth, Miklos. 2006. Qiyās: Kees Versteegh i in. (red.). *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics, Volume IV*. Leiden: E.J. Brill, 11-14.
- Šawqī, Dayf. 1976. *Al-Madāris an-naḥwiyya*. Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif.
- Versteegh, Kees. 1984. Marginality in the Arab Grammatical Tradition: Hans Aarsleff, L.G. Kelly, Hans-Josef Niederehe (red.). *Papers in the History of Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 87-96.
- Versteegh, Kees. 1993. *Arabic grammar and Qur'ānic exegesis in early Islam*. Leiden: E.J. Brill.
- Versteegh, Kees. 1997. *Landmarks in Linguistic Thought III, The Arabic Linguistic Tradition*. London, New York: Routledge.

Abstract

The disagreement between grammar schools of Al-Baṣra and Al-Kūfa based on the dispute on the etymology of the word *ism*

When it comes to Basran and Kufan grammarians, there is no dearth of studies, but nevertheless we are mostly left with rather general statements concerning the nature of both schools of Arab grammatical thought. In this article, after a short summary of the current state of research, an extract from a 12th century compilation of disputes between Basran and Kufan grammarians – *Al-Inṣāf fī masā'il al-ḥilāf bayna al-baṣriyyīn wa-al-kūfiyyīn* by Ibn al-Anbārī – is put under examination. The discussed extract is a chapter dedicated to the disagreement on the etymology of the word *ism* and it gives us a worthwhile overview on various aspects of medieval Arabic grammatical thought, and helps us understand the nature of the conflict between the two competing schools.

Keywords: Arabic, Arabic grammar, Arabic grammatical theory, etymology, *ism*, Al-Baṣra, Al-Kūfa, Abū al-Barakāt Ibn al-Anbārī, *Al-Inṣāf*